

Kristó Gyula

Néhány megjegyzés Pápa korai középkoráról

Az alábbi előadás szorosan kapcsolódik a *Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig* című tanulmánykötet (Pápa, 1994.) Ilon Gábor, Haris Andrea és Kubinyi András által írt fejezeteinek vonatkozó részeihez. Előljáróban meg kell említenem, hogy nem vagyok könnyű helyzetben, hiszen alapvetően jól megírt egységek dolgozzák fel az általam választott témakört, azaz gondosan betakarított tarlóról kell néhány búzaszemet összecsipegetnem. Két körülmény teszi mégis lehetővé, hogy egyáltalán erre a - korántsem hálás - feladatra vállalkozzam. Egyfelől - ne tűnjék szerénytelenségnek - gyakorló helytörténész vagyok, több alföldi település középkorát dolgoztam fel a korábbi évtizedekben (Békéscsaba, Tápé, Vésztő), ugyanakkor beleártottam magam helytörténeti tanulmánykötetek és monográfiák szerkesztésébe is (Békéscsaba, Szeged), nem szólva itt most arról a temérdek lektorálásról, amit a helytörténet terén elkövettem, ezek közül egyedül a *Debrecen története* teljes I. kötetének (Debrecen, 1984.) szakmai átnézését említem meg. Másfelől számomra, mint középkorkutató számára nem lehet közömbös egy középkortörténeti téma, még ha az adott esetben Pápa históriája képében jelentkezik is, hiszen a középkori helytörténet művelése alapvetően mégiscsak középkorász- és nem köznapi értelemben vett helytörténészi feladat, nem lévén ugyanis a középkornak olyan sajátosan helyi keletkezésű és jellegű forrásanyaga (szemben az új- és legújabb korrallal), amely alapvetően indokolná a helytörténész fogalmának elkülönítését a középkortörténész fogalmán belül.

Ami Pápa korai középkorát illeti, első megjegyzésem a tanulmánykötet műfajához kapcsolódik, illetve annak rovására írandó. (Bizonyára nem tűnik ünneprontásnak, ha a továbbiakban nem a *laudatio*, hanem a problémafelvetés, illetve a kritikai megjegyzések nyomvonalán haladok tovább.) A tanulmánykötet attól tanulmánykötet, hogy csak azt lehet számon kérni tőle, ami benne van, még pontosabban: amit felvállalt, szemben a (helytörténeti) monográfiával, amitől - elvileg - minden számon kérhető, hiszen éppen azért monográfia. Mármost a pápai tanulmánykötet vonatkozásában az első jelentős hiányérzetem a honfoglalás és a X. század vonatkozásában van. Ezt a témát Ilon Gábor a kötet 34-35. oldalain öt mondatban elintézi. Az első mondat szerint meglepő a város határának honfoglalás kori régészeti leletekben való szegénysége. A második mondat ezt a kutatás hiányosságaival, a pápai múzeum anyagi lehetőségeinek igen korlátozott voltával magyarázza. A harmadik és a negyedik mondat a hajdani Mika-gyár környékéről származó sírleletet említi meg, az ötödik mondat pedig a város egy azonosíthatatlan helyéről származó, ugyancsak igen szerény mennyiségű leletről szól. Bizonyára ehhez kapcsolódik Ilon fejezetének 28. jegyzete, sajnálatos, hogy a 28. szám a szövegből kimaradt. Mindenesetre e 28. jegyzet a *Magyarország régészeti topográfiája* 4. kötetére (A pápai és a zirci járás. Bp. 1972.) hivatkozik, s az itt említett leleteket (nyakperec, karperec, gyűrű, S-végű hajkarika) ábrázolva is megtaláljuk a kötet 40. oldalán.

Magam nem lévén ismerős a pápai topográfiában, érdeklődéssel olvastam volna arról, hogy ezek a leletek hogy viszonylanak ahhoz a lelethez, amelyről *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter* (Szerk. Szőke Béla. Bp. 1962.) munka 61. oldalán a kötet egyetlen pápai vonatkozásaként ezt olvashatjuk: „Az Úrdombon fekvő soros temetőről szóló bizonytalan adat”. Az Úrdomb neve a pápai tanulmánykötetben a hely- és névmutató tanúsága szerint nem szerepel, pedig a mutató éppen azt hangsúlyozta: „összeállításának legfontosabb szempontja, hogy városunk történetének tanulmányozásához

szükséges hely- és személynevek megtalálhatók legyenek” (651.) Az igazság mégis az, hogy az Úrdomb neve benne van a pápai tanulmánykötetben, de mint VII. századi avar lelőhely, sőt a szöveg szerint az 1. ábra 9. rajza illusztrálja is az avar vezéri temetkezés leletanyagát (34.). Ám ha felütjük a 39. oldalon az 1. ábrát, kiderül, hogy ott a képanyag csak a késő bronzkorig megy, különben is a számozás befejeződik. Az úrdombi avar lelet képi megjelenítését a valóságban a 2. ábra 1. rajzán találjuk meg. Ennek ismeretében érdekelne engem, hogy mi ma a helyzet az 1962-ben az Úrdombra jelzett bizonytalan honfoglaló soros temetővel, amely a szakirodalomban nem 1962-ben vált ismertté, hanem már 1930 óta tudtak róla, s Jankó Lászlónak ezen 1930. évi közleményére (A pápa avarkori sírleletek. Archaeologiai Értesítő 1930. 124.) hivatkozva a régészeti topográfia idézett kötete (201.) is megemlíti: az Úrdomb „északkeleti oldalán Jankó L. egy X-XI. századi soros temetőt említ, bár leletanyagot nem közöl.”

Igazából számomra a legizgalmasabb mégis az lenne, hogy vajon az Ilon-tanulmányban honfoglalás korinak jelzett anyag valóban honfoglalás kori-e. kötet 40. oldalán 5-9. sor-számmal közzétett képanyag - amely a dolgok jelen állása szerint a teljes pápai illetékességű „honfoglalás kori” anyag - komoly kétségeket támaszt mind azt tekintve, hogy ez valóban a honfoglalás korából eredeztethető-e, de esetleg még a tekintetben is, hogy teljes egészében magyar etnikumhoz kapcsolható-e. Egy - talán még el nem évült - kézikönyvből (Bálint Csanád: A honfoglaláskor. I:1. Bp. 1976. 123. skk.) tudjuk, hogy az egész Kelet- és Észak-Európában széltében elterjedt nyakperek a X. század második felében tűntek fel a magyar köznép soraiban, hogy a sodrott karperek leginkább a X. század második felében voltak divatosak, hogy a S-végű hajkarikák a X. század utolsó harmadától a XII. század legelejéig voltak divatban, felmerült szláv etnikumjelölő szerepük is, de ez vitatható. Úgy tűnik tehát, hogy a későbbi Pápa területén nem a honfoglaló magyarság, hanem a X. század második felében egy szegény, régészeti szakszóval élve: köznépi népesség telepedett meg. Igazából azt sajnálom, hogy Ilon Gábor fentebb parafrázisban idézett öt mondatában megelégedett a tények legszűkebbre szabott felvillantásával, és kísérletet sem tett e szegényes leletanyag érdemi, történeti szempontú értékelésére. Így fordulhat elő az a furcsa helyzet, hogy szinte szó sem esik a magyarok bejövételéről Pápa térségébe (aminek bemutatása Ilon feladata lett volna), hiszen a kötetben öt követve Haris Andrea már Pápa településszerkezetét mutatja be, Kubinyi András pedig az első írásos előfordulás (1061?) dátumától kíséri nyomon a hely történetét.

A város korai történetét illetően Haris és Kubinyi tanulmánya között a legnyilvánvalóbb ellentmondás abban van, hogy Haris szerint „Pápa neve az írásos forrásokban először 1225-ben szerepel” (51.), míg Kubinyi álláspontja alapján „Pápa viszonylag korán, 1061-ben jelenik meg először a forrásokban” (75.). Csak dicsérni lehet azt a szerkesztői koncepciót, hogy nem „irtotta ki” az egyik álláspontot a kötetből. Ezzel ugyanis bizonyára zavart idéz elő a kérdéskörben nem jártas olvasók között (ráadásul egy igazán „kényes” kérdésben, hogy ti. mióta adatolható kétséget kizáróan egy település ma is használatos néven való fennállása), de nem leplezi el a tény: nem kétségtelen bizonyossággal egyértelmű adat szól elsőként Pápáról. (Más kérdés: nem ártott volna, ha a nyilvánvaló és egymástól mindössze csak 24 oldalnyi távolságra levő ellentétes állítás magyarázatára a két szerző legalább egyike sort kerített volna. Most erre - illetéktelenebbül, mint ők - magam teszek kísérletet.)

A kérdés veleje az, hogy vajon az 1061. évi zselicszentjakabi alapítólevélben olvasható rövid, Pápát említő adat (*dedi eidem Sancto Jacobo... molam in Papa, Diplomata Hungariae antiquissima. I. Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Bp. 1992. 172., magyarul: ‘e Szent Jakabnak adtam... egy malmot Pápán’*) melyik Pápára, milyen Pápára vonatkozik. Mivel maga a teljes terjedelmű oklevél csak 1964 óta ismert (Kumorovitz L. Bernát: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből [”Pest” legkorábbi említése]. Tanulmányok Budapest múltjából. XVI.

Bp. 1964. 53-55.), a kérdéskörnek nagyon kiterjedt kutatástörténete nincs. A vélemények két álláspont mentén csoportosulnak. Az egyiknek az alapvetését Nádasy Lajos (A pápai vízimalmok története. Veszprém Megyei Honismereti Tanulmányok 1988. 8.) végezte el, majd nyomában Hermann István (Korai magyar történeti lexikon. Főszerk. Kristó Gyula. Bp. 1994. 527.) és Kubinyi András (Tanulmányok 75.) foglalt úgy állást, hogy az 1061. évi oklevél Pápája a mai Pápa városra vonatkozik. Ennek az azonosításnak behízselően kézenfekvő apropója az, hogy a XI. század közepi oklevél vízimalom kapcsán említi Pápát, márpedig - Kubinyi szavaival élve - „Pápa középkori történetére a Tapolca-patak nyomta rá bélyegét... A Tapolca lehetőséget nyújtott télen is működő vízimalmok üzemeltetésére” (uo.). Valóban van valószínűsége annak, hogy ez az álláspont képezi az igazságot. Ugyanakkor számításba kell venni egy másik lehetőséget is. A középkori Magyarország területén összesen három földrajzi objektumra használta írott forrás a Pápa nevet, az 1061. évi oklevél Pápájára, az 1225-től biztosan adatolható Pápa városra és egy 1193-ban hídként (*pons*) előforduló Pápára (Kristó Gyula-Makk Ferenc-Szegfű László: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XLVIII. Szeged 1974. 34. Az 1193. évi adatot Jakubovich Emil-Pais Dezső: Ó-magyar olvasókönyv. Pécs 1929. 55.). A kérdés az, vajon e három Pápa név három különböző helyet jelöl-e, vagy közülük kettő azonosítható-e, s ha igen, melyik kettő. A szakirodalom fentebb említett, Nádasy, Hermann és Kubinyi nevével fémjelezhető vonulata már kísérletet tett Pápa városa és az 1061. évi oklevél Pápája azonosítására. Így most következő lehetőségként azt vizsgálom meg: szóba jöhet-e az 1061. és az 1193. évi Pápák azonosítása. Mint már említettem, az 1193. évi oklevél Pápája hídként szerepel; márpedig ahol a középkorban híd van, ott víz is van, hiszen a híd vizet (patakot, folyót) hidalt át. Így legalább az elvi lehetősége fennáll annak, hogy vízimalom is működhetett ott. Egy további mozzanat még inkább elgondolkodtató. E *pons Papa* ('Pápa híd') ugyanis Dél-Somogyban, a mai Csurgó városa közelében feküdt, Zselicszentjakabtól nem túl nagy távolságra. Lokalizálása Ortvay Tivadar nevéhez fűződik (Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig. II. Bp. 1882. 88.). Makk Ferenc és Szegfű László kollégáimmal együtt 1974-ben ennyi ismeretanyag alapján jutottunk arra a következtetésre, hogy az 1061. évi zselicszentjakabi oklevél Pápája ezzel az 1193-ban szereplő Pápával lehet azonos, hiszen feltételesen fogalmazva írtuk azt: talán az 1193. évi adat Pápájához vonható az 1061. évi oklevél Pápája (Kristó Gyula-Makk Ferenc-Szegfű László: i. m. 34.).

Ortvay Tivadar (i. m. 88.) a Pápa név minősítését illetően úgy foglalt állást, hogy „nevét e híd nyilván egy Pápa pusztai víztől vette”, s Pápa víznévként került be középkori vízrajzi munkájába. Ortvay tehát a kifejezést mint a 'Pápa-víz hídját' értelmezte. Ettől eltérően foglalt állást Mikos József (A fehérvári keresztesek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék. Magyar Nyelv 1935. 291.), szerinte a Pápa személynévként szerepel itt, vagyis a *pons Papa* értelme 'Pápa személy hídja'. Magam új adatsor birtokában - amelyet 1974-ben még nem ismerhettünk - bizonyos vagyok abban, hogy az 1193. évi oklevélben szereplő Pápa - már akkor vagy azt követően - területet jelölt. 1974-ben jelent meg ugyanis a *Somogy megye földrajzi nevei* (Bp. 1974.) című munka. Ennek tanúsága szerint a Csurgóval nyugat felől közvetlenül határos Porrogszentkirály falu területén az 1970-es évek elején a következő helyneveket gyűjtötték össze: Pápai-bükk, Pápai-högy, Pápai-kut, Pápai-mező. Ezek a helynevek: Pápai-bükk, Pápai hely, Pápai föld, Nagy-Pápai puszta, Pápai puszta, Pápai nyires, továbbá jelzett szó nélkül Pápai alakban az 1852. évi croquis-ban, Pesty Frigyes 1864. évi kéziratos helynévgyűjteményében, valamint év nélkül színes birtokvázlaton (kataszteri térképen) is előfordulnak (617-618.), jelezvén ezek viszonylagos régiségét. Mivel e helynevek kb. 4 km²-en terülnek el, világosan mutatják: hajdanán az egész területet Pápának hívták, s az 1193. évi oklevél tanúsága alapján teljes bizonyossággal állíthatóan legalábbis 1193 óta. Nos, ezen a Pápai helynevekkel sűrűn telehintett területen, amely valaha egységesen Pápa nevet viselhetett, még

az 1970-es években is ilyen helynevekkel találkozhatunk: Malomi-rétek, Malomi-mező, Régimalom, Malom-ódal, Malom-sűrű, Malom-árok. Ezek sem új helynevek, hiszen Malomi, Malom helye, Malom-sűrű, Malom-árok alakokban a XIX. század közepe írott forrásaiban is előjönnek, ráadásul e helynevekre még az 1970-es években is úgy emlékeztek a helyi öregek, mint „a volt vízimalom melletti terület”, vagy „volt vízimalom”, vagy „valamikor vízimalmot hajtott”. Ennek a Pápának tehát nem csupán 1193-ban volt vize, amely fölött a forrásban említett *pons Papa* átívelt, hanem a víz később sem apadt el, s malmo(ka)t hajtott. Azok a feltételek, amelyek az 1061. évi oklevél Pápájának a Tapolca-patak melletti Pápa városával való azonossága mellett szólhatnak (mindenekelőtt a vízimalom jelenléte), e Csurgó melletti Pápán is megvoltak. Vajon mondhatjuk-e ennek alapján, hogy az 1061. évi oklevél pápai malmot említő adata e Somogy megyei, Csurgó határában szereplő Pápára vonatkozik? Az alap nem kevesebb, de nem is számottevően több, mint a mai Pápa városával való azonosítás esetén. Egyetlen mozzanat azonban mindkét megoldással szemben halvány kétségeket ébreszt, ez pedig birtoklástörténeti mozzanat. Sem a mai Pápa város, sem Csurgó közvetlen környékén nem ismerjük a zselicszentjakabi monostornak másik birtokát. A szórt birtokrendszer uralma idején ez önmagában még nem feltétlenül gyanút keltő tényező, de meg kell vizsgálnunk, hogy vajon a harmadik Pápa, az, amelyik az 1061. évi oklevélben mint malmos hely szerepel, milyen birtokok társaságában szerepel ebben a diplomában.

Sajnos, annak ellenére, hogy Kumorovitz L. Bernát 1964-ben kiadta a zselicszentjakabi alapítólevél szövegét, tudunkkal még senki nem végezte el annak topográfiai vizsgálatát. Kumorovitz annyit kockáztatott meg mindössze (i. m. 79-81.), hogy „a zselicszentjakabi monostor 26 megnevezett helyen, zömében a Zselicségben és az Ormánságban, továbbá a Rába és a Duna mentén, valamint Biharban (vagy a Fejér megyei Bihar faluban?) nagy vagyonhoz jutott”, s még az *insula Pest* és a *locus Pesti* teljes értékű azonosítását is az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzának feldolgozójára hagyta. Az én számításom szerint a diplomában 33 önálló földrajzi objektum szerepel, meglepően kicsiny azon javadalmak száma, amelyek Somogy megye területén kívül feküdtek. Ilyen a Sopron megyei Árpás a Rába mellett, Sokoró Győr megyében Pannonhalma vidékén (ezek esnek a legközelebb a mai Pápa városhoz), ilyen Pest a Duna mellett, ilyen Bihar Fejérben. Ezek tekinthetők a monostor székhelyétől távol eső birtokoknak. Ezek sorába a Tapolca-patak melletti Pápa is beférne. Ha az alapítólevél *Noaja* a Zala megyei Novával, *Genkje* pedig a Tolna megyei Gyönkkel azonos (a lokalizációkra Georgius Györffy: i. m. Index nominum, passim), ezek a térben már közelebb esnek Zselicszentjakabhoz, hiszen a dél-dunántúli régióban fekszenek. A többi hely vagy ismeretlen eredetű, vagy Somogy megyei. Az 1061. évi alapítólevél nagy valószínűséggel azonosítható helyneveinek jól körülhatárolható, azt lehet mondani: legnépesebb csoportja a Kaposvártól (Zselicszentjakabtól) délre, Szigetvár tágabb környékén található. A legegységesebben lokalizálható földrajzi név e területen a *terra Alexandriae*, mivel erről az alapítólevél jegyezte meg, hogy a Dráva folyó partjai mentén fekszik. Ezt Csánki Dezső (Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. Bp. 1894. 586.) tévesen Sándorlak pusztával azonosította, s így helyét Bűrüs közelében (Szigetvártól délnyugatra) jelölte ki. Amióta azonban megjelent a Somogy megye földrajzi nevei kötet, könnyű szerrel megállapíthatjuk, hogy az 1061. évi helynév Aléxandria puszta alakban a mai napig él Csokonyavisonta határában, Szigetvártól nyugatra (779.), s ugyanide helyezi a *Diplomata Hungariae antiquissima* mutatója is (474.). Ugyanez a mutató a *Zemnye* (vagy inkább *Zemnye*) helyet kérdőjelesen Zimonával azonosítja (515.). Nos, a *Somogy megye földrajzi nevei* szerint Zimona annak a területnek a neve, amely Csokonyavisonta és Barcs egymással határos részén fekszik, továbbá ugyancsak Zimona nevet visel egy árok Szulokon (Barcs és Csokonyavisonta között), valamint egy patak Barcson 780., 784., 812.). Ha igaz a *Diplomata Hungariae antiquissima* mutatójának azon megjegyzése, hogy az 1061. évi oklevél Lucisy

faluja kérdőjelesen azonos Lakócsával (495.), akkor az apátság ezen birtoka is e vidéken volt, a Drávához közel, Barcstól keletre. Szintén ebbe a térségbe helyezhető el az alapítólevél *Drugh* faluja. A névalak nem hagy kétséget, hogy ebből idővel Dorog hangalakú helynév fejlődött. Csánki Dezső a középkori Somogy megyében két Dorog települést mutatott ki, az egyiket Karád és Fia vidékén, vagyis Észak-Somogyban, a másikat pedig Lád és Patos vidékén (i. m. 601.). Az egykori Dorog falunak a mai Patosfa határában az 1852. évi croquis-ban Dorogi alakban helynévi nyoma maradt (Somogy megye földrajzi nevei, i. m. 768.), vagyis Csánki e lokalizációja helyes volt. Úgy gondolom, a zselicszentjakabi apátság a Patosfába olvadt Dorogon rendelkezett földdel, e Patosfa pedig ugyancsak Kaposvártól délre fekszik, Szigetvár vidékén, Kálmánca szomszédságában.

Bizonyosra vehető tehát, hogy Alëxandra, Zimona, Lakócsa és Dorog birtokok Szigetvár környékén, jobbra attól délre és nyugatra terültek el. Összezseng ezzel Csánkinak a későbbi adatokból levont azon megállapítása, hogy a zselicszentjakabi bencés apátság terjedelmesebb birtokai a monostornak is helyet adó Zselicség mellett (ahol a *Somogy megye földrajzi nevei* kötet segítségével további, eddig ismeretlen apátsági birtokok is pontosan lokalizálhatók) az Ormáncokban voltak, azaz Szigetvártól dél felé (i. m. 706.). Ha nem a fatális véletlen üz velünk tréfát, komolyan kell vennünk a *Somogy megye földrajzi nevei* azon adatát, amely Kálmánca területén Pápa földrajzi nevet tüntet fel. A Pápa helynév ma már nem él a helyiek között, de az 1852. évi croquis még megörökítette létét (788.). E kálmáncai Pápa helynév léte eddig teljességgel ismeretlen volt. Ami vele kapcsolatosan gyanút keltő, az földrajzi fekvése. Kálmánca ugyanis közvetlenül határos mind Szulokkal, mind Patosfával, azaz az egykori Zimona és Dorog bencés apátsági birtokokat magukban foglaló mai falvakkal, s második szomszédja Csokonyavisontának, ahonnan az Alëxandra helynév előkerült. E kis területen tehát a zselicszentjakabi apátság számos birtoka feküdt, nem alaptalanul kereshetjük tehát a Kálmánca területén volt Pápában az 1061. évi alapítólevél Pápáját.

Mit tudunk e Pápa földrajzi környékéről? A *Somogy megye földrajzi nevei* című kötet térképéről megállapítható, hogy Kálmánca falun egy patak folyik át, s Pápa croquis alapján megállapított helye e patak keleti partján volt. E patak Kálmáncsán keresztül folyó mintegy 5 km-es szakaszán észak-déli irányban a következő, bennünket érdeklő helyneveket rögzíti a földrajzinév-tár, az adatközlők hozzájuk kapcsolt magyarázataival: csak a croquis-ban: Határtó; a croquis-ban: Ats malom, ma: Föső malom, „Az itt folyó árkon egykor működő vízimalomról”; ma: Malomárok, Feneketlen-tó, „8-10 m mély”; csak a croquis-ban: Malom-melléki; ma: Alsó malom; a croquis-ban és ma is: Barát-malom, „Az 1550-es években kolostor állt itt”; ma: Rémalom: „Malom és csárda állt itt” (787-788.). Egyértelműen kiderül tehát, hogy e hajdan Pápának nevezett víz melléki területen, a patak kis szakaszán vízimalmok sora működött, bizonyára mélyjárásúak, amire a ma is 8-10 m-es vízmélység utal.

Vajon mi lehet a magyarázata, hogy e Pápa helynév a későbbiek során a forrásokban nem szerepel? Tudjuk, hogy e Pápa a ma Kálmánca nevet viselő somogyi település határán belül, méghozzá a belterület közvetlen szomszédságában, az Alsó malomtól néhány száz méterre fekszik. Feltételezésem szerint e kálmáncai Pápa szerepel az 1061. évi zselicszentjakabi alapító oklevélben, a monostor tulajdonát képező, egymás mellett fekvő birtokcsoport egyik tagjaként. A bizonyára már akkor működő vízimalmok egyikét nyerték el a szentjakabi bencések. Utóbb azonban - vagy a XII. század eleji vagy a XIII. század első felében élt Kálmán király idejében és kezdeményezésére (Kristó Gyula: Szempontok korai helyneveinek történeti tipológiájához. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica LV.* Szeged 1976. 63-64.) - cseheket telepítettek Pápa területére, s az új település 1280-ban Csehy, 1281-ben Kalamán Chehy, 1286-ban Kalman Kiralycsey elnevezéssel fordul elő (l. Csánki Dezső: i. m. 578.), amelyből utóbb Kalamanchech (1474. évi adat), majd

Kalmancze (1485. évi adat, uo.) alakokon keresztül magánhangzó-illeszkedéssel alakult ki a mai Kálmáncsa névforma. A nagyon korai Pápa területnév helyébe tehát már az Árpád-korban a Csehi, illetve Kálmán-csehi név lépett, ez szerepel azután az okmányokban, a Pápa név határrész névként hosszú évszázadokon keresztül fennmaradt, mígnem napjainkra már kiveszett a helyiek emlékezetéből. Nem állíthatom természetesen abszolút bizonyosnak azt, hogy e kálmáncsai Pápa szerepel az 1061. évi zselicszentjakabi alapítólevélben, de talán annyit megkockáztathatok: legalább annyira valószínű ez a megoldás, mint az 1061. évi Pápának akár a Tapolca-patak melletti, akár a Csurgó határában feküdt Pápával való azonosítása. Mivel mindhárom Pápán - bár különböző korokban - kimutatható vízimalmok működése, így pusztán a vízimalom nem tekinthető perdöntőnek Pápa lokalizálását illetően. Ha viszont birtoklástörténeti szempontot vonok be a vizsgálatba, akkor kétségtelenül a kálmáncsai Pápát kell a másik két Pápával szemben előnyben részesítenem. Így ha feltevésem megállja a helyét, abból az következik: Pápa város első előfordulásának dátumaként nem 1061-et, hanem továbbra is 1225-öt kell tekintenünk.*

Ez évben a már nem élő Smaragdus pápai főesperes nevével találkozunk. Érdekes, hogy az ezen adatot közlő két szerző egyike sem nevezi meg az eredeti forrást, Haris Andrea Kiss István 1908. évi monográfiájához utasítja az olvasót, Kubinyi András pedig nem fűz jegyzetet ezen 1225. évi adathoz. Hadd említsem meg hát, hogy a mai Pápa város nevének szerintem első írásos előfordulása III. Honorius pápa 1225. február 1-jén II. András magyar királyhoz intézett levelében található (kiadása: Augustinus Theiner: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. I. Romae 1859. 53.). A kérdéses oklevél szövege abból a szempontból is tanulságos volt, mert innen értesülünk arról, hogy Pápa főesperese nem akárki volt, hiszen palotával, a palota szomszédságában általa épített kápolnával rendelkezett, amelyeket még életében a pannonhalmi monostornak adott. A palota, a Szent Lélek-kápolna és a hozzá tartozó földek a Vág-folyó mentén terültek el (A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. I. Szerk. Erdélyi László. Bp. 1902. 298-303.).

Pápa korai történetének egyik kardinális kérdése a pápai főesperesség kialakulása, illetve léte. Ezzel kapcsolatos véleményemet 1988-ban írott munkámban (A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. 261-262.) kifejtettem. Általános érvennyel elsődlegesebbnek tekintettem az egyházi igazgatás határait az egész Árpád-kor folyamán még alakuló, képlékeny vármegyei határoknál. Ily módon eredeti állapotnak azt vélem, hogy Pápa a győri egyházmegye része volt, s azt tételezem fel, hogy „Veszprém megye lassan fennhatósága alá vonta Pápát és környékét”. Mivel a főesperességi határok általában a XI-XII. század fordulójára viszonyait tükrözik, így Pápa környékére csak ezt követően terjedt ki Veszprém fennhatósága. Azt is - ahol erre mód volt - bizonyítani igyekeztem, hogy a megye expanzióját a várispánság testesítette meg. Ebben nagy szerepet játszott az a körülmény, hogy Veszprémtől Pápa felé hatalmas lakatlan területek voltak, így ezeket magához kapcsolva jutott el a veszprémi várispánság, illetve Veszprém megye Pápa vidékére.

Továbbra is nyitott kérdésként kell kezelnünk azt, hogy miért éppen Pápa lett főesperesi székhely. Azt hiszem, Kubinyi András erre adott két válasza közül csak az egyik jöhet számba reális feltevésként, nevezetesen az, hogy Pápának esetleg már a korai időben vára, természetesen földvéra lett volna. Magam már 1988-ban az általánosság igényével fogalmaztam meg ezt: „azok a főesperességek, amelyek nem megye- (várispánsági) székhelyről vették nevüket, gyakran olyan helyen születtek meg, ahol földvár emelkedett”. Ennek illusztrálására hoztam fel a pécsi püspökség regölyi főesperességének példáját, amelynek váráról a legutóbbi

---

* A kérdésre lásd még Solymosi László tanulmányát a kötetben! - A szerk.

időig nem volt tudomása a szakirodalomnak, holott sáncai ma is láthatók, a várnak helynévi nyoma maradt, s a földvárból különböző korú régészeti leletek kerültek elő. Ugyancsak a hajdani szegedi földvárral magyaráztam a bács-kalocsai egyházmegye szegedi főesperességének kialakulását. Magam ugyanebbe a sorba illesztettem a pápai főesperesség létrejöttét is, azt írtam: „a győri egyházmegye pápai főesperessége mögött (ott állt) a bizonytalan korú pápai vár” (i. m. 287., 456.), s lábjegyzetben a *Magyarország régészeti topográfiája* IV., a pápai járást is tárgyaló kötetére hivatkoztam, ahol az olvasható: a középkori vár a „mai kastély barokk architektúrája alá rejtve maradt fenn”, de ez a középkori vár is csak a XIV. század végétől dokumentálható. Az esetlegesen még korábbi állapotok rekonstruálására is érvényes az, amit e kötet a XIV-XV. század vonatkozásában ír: „a különböző építési periódusok végleges tisztázása... csak további ásatás után várható” (i. m. 194.). Örülök, hogy Kubinyi is hajlik a magam által szintén létezőnek feltételezett korai pápai földvár elismerésére.

Úgy gondolom, mindaz, amit e főesperességek vonatkozásában általánosságban elmondtam, Pápára, illetve a pápai főesperességre is érvényes: „Ha olyan főesperességek is, amelyek nem a Szent István-kori ispáni vár melletti keresztelőegyházból nőttek ki, földvárat...választottak központjuknak, ez arra mutathat: a nagy kiterjedésű Szent István-i várkerületeken belül - annak megfelelően, ahogyan növekedett a terület népessége - a XI-XII. század folyamán újabb egyházi (és talán ezzel párhuzamosan világi) igazgatási centrumok kialakulásának folyamata indult el” (Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon, i. m. 287.). Pápára konkretizálva ez annyit jelent: itt bizonytalán állt az ezredfordulón földvár, de Szent István korában nem lett ispáni vár, azaz nem vált belőle várispánsági (ezzel együtt vármegyei) központ, mert ha azzá alakult volna, Pápa várispánságának, illetve Pápa vármegyének kellene lennie, ilyen viszont nincs. Ebből következően a pápai főesperesség nem a Szent István-kori ispáni vár keresztelőegyházából nőtt ki, hanem későbbi fejlemény. Azt nem tudjuk megmondani, hogy Pápa a XI. század folyamán melyik várispánsághoz, illetve vármegyéhez tartozott, de az bizonyosra vehető, hogy e várispánság, illetve vármegye a győri egyházmegye területén létezett, tehát elvben Győr, de még inkább Kapuvár jöhet számításba. Az egyházmegyei kötelék a XI. század folyamán kellően megerősödött, Pápát szoros kötelékkel láncolta a győri püspökséghez, viszont a világi kötelék még laza volt. A győri püspökségen belül alkalmasint 1110 táján alakult ki a pápai főesperesség, amely a pápai földvár körül kristályosodott ki. Ezzel együtt talán egy világi igazgatási önállósodási folyamat is elindulhatott, amely azonban csírájában elakadt, s így Pápa megyét ekkor sem eredményezett. Bizonytalán a XII. század folyamán, ahogyan a Bakony folyamatosan népességet kapott, haladt előre a veszprémi várelemek expanziója nyugat felé, s legkésőbb a XIII. század elejére elszakították Pápát és környékét a távoli (s a XIII. század elejére elenyésző) kapuvári várszervezettől. Így alakult ki a XIII. századra az a furcsa kettőség, hogy Pápa egyháziilag a győri püspökség keretébe, világilag pedig a veszprémi püspökségnek is otthont adó Veszprém megyéjének keretébe tartozott. A fentiekből következően egyáltalán nem tartom reálisnak Kubinyinak a pápai főesperesség létrejöttére adott másik magyarázatát, eszerint ugyanis „a pápai főesperesség minden valószínűség szerint a [pápai] udvarnokispánsággal függ össze” (77.) Önmagában kérdés, hogy a pápai udvarnokok ispánja csak a pápai vagy jóval nagyobb területen élő udvarnokok ispánja volt-e. További kérdés, hogy van-e rendszerszerű összefüggés az udvarnokispáni központ és a főesperességi székhely között. Mivel a főesperességek meghatározó módon a várispánsági központokkal mutatnak szoros kapcsolatot (amire legtöbb esetben azonos nevük is utal), így Kubinyi utóbbi magyarázata bennem kétségeket ébreszt.

Vajon mindezek alapján mikorra tehetjük Pápa, a település kialakulását? Pápa nem lévén telepített város, pontos dátumot természetesen nem adhatunk. Úgy tűnik, Pápa térségét a honfoglaló magyarok - a dolgok jelenlegi állása szerint - 900 táján nem szállták meg, az első

régészeti nyomok (még hozzá a leletek mennyiségéből következtetve igencsak gyér régészeti nyomok) a X. század második felében tűnnek fel Pápan. Feltehetően kis számú népesség szállt meg itt, a régészeti emlékegy jellegéből következtetve köznépi jellegű lakosság. Nagyon egyetérttek Kubinyival abban, hogy eredetileg egy, a késő középkorinál jóval nagyobb terület neveztek Pápanak, s ezen utóbb több kisebb település jött létre. Ahogy újabb és újabb falvak alakultak, úgy korlátozódott Pápa fogalma egyre szűkebb körre. További gondot jelentett a terület, majd utóbb a település neve. Ez a nyelvészeti szakirodalom megállapítása szerint „puszta személynévből keletkezett magyar névadással..., az alapjául szolgáló személynév német eredetű” (Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. II. Bp. 1988. 315.). A XI. század eleje előtt német nevű tulajdonossal aligha számolhatunk, de ez időben meg az a gond, hogy Pápa területe királyi tulajdon volt (amit a királyi udvarnokok nagy száma is bizonyít). Azt a nehézséget, hogy egy német nevet viselő személy milyen minőségben adhatott nevet egy magyar (és talán szláv?) köznéppel gyéren betelepült területnek, Kubinyi úgy hidalja át, hogy felteszi: „Mivel a királyi udvarházak egy része első előjárójának nevét vette fel, komoly alapja van annak, a feltevésnek, hogy egy Pápa (Popo) nevű német lehetett az államalapítás korában a pápai királyi udvarház első főnöke, és tőle származik a Pápa-nemzettség, amely nem véletlenül Pápa mellett szerzett birtokot” (77.). E pillanatban magam sem tudnék jobb ötlettel előállni, s mert ezt a megoldást a várispánságok, vármegyék analógiája is támogatja, hogy ti. többségük első ispánjuk nevét viseli, elfogadom. Ebből viszont az a nagyon komoly történeti következtetés adódik, hogy kisebb jelentőségű udvarházakat is szívesen bízott a XI. században egy magyar király idegenekre, elsősorban németekre. Hogy ez a király Szent István volt-e, nem tudom. Az a feltevés, hogy a pápai plébániatemplom Szent István első vértanú-titulusa Szent István király-kori építésre mutat, Györffy egy feltevésére visszamenő állítás (Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. 74.). Ugyanis az esztergomi várhegy Szent István protomártír-templomáról, valamint a győri plébániatemplomról teszi fel a Géza fejedelem-, illetve Szent István király-kori építését, egyebekben az adatoknak megfelelően elismeri: „a protomártír tisztelete... az egész Árpád-korban eleven volt, s így nehéz régészeti és település-történeti kutatás nélkül eldönteni” az e patrocíniummal rendelkező templomok építésének idejét. Magam csak annyit mernék megkockáztatni, hogy a XI. század folyamán fokozatosan gyarapodott Pápa területének lakossága, s bizonyonnyal a század végén felépült a település temploma is, amely a rövidesen megszülető főesperesség központja lett. Ha Kubinyi feltevése megállja a helyét, Pápa akkor kapta Pápa nevét, amikor ott királyi udvarház létesült. Ha tehát egy település megszületését az ott megtelepülő népességhez kötjük, s mivel Pápa területét a X. század második felében szállták meg, úgy Pápa születési bizonyítványa ekkor kelt, ha viszont a sajátlagos - és melleleg ma is használatos - név megjelenéséhez, akkor ugyanezt az időpontot valamikor a XI. századra helyezhetjük, a Szent Istvántól Szent László vagy Kálmán királyig eltelt időszakra.